
Kristi kropp ad hoc?

Förändringar i Svenska kyrkans nattvardsfirande efter Covid-19-pandemin

SARA FRANSSON

fil. dr. i statsvetenskap, Svenska kyrkans enhet för forskning och analys

sara.fransson@svenskakyrkan.se ORCID 0000-0003-2123-6672

FRIDA MANNERFELT

docent i praktisk teologi vid Lunds universitet

frida.mannerfelt@ctr.lu.se ORCID 0000-0003-2490-8489

ABSTRACT

During the Covid-19-pandemic, the Church of Sweden (CofS) adjusted its eucharistic practices, and congregations practiced a variety of adjustments. These adjustments were motivated and problematized in relation to community, often referencing a metaphor crucial in the development of CofS theology during the 20th Century: “the body of Christ.” Scholars also speculated on how these adjustments could affect theology in the long run. This article aims to describe the state of these practices one year after the pandemic, analyzing whether the various adjustments remain. By comparing two nationwide surveys from 2020 and 2023 within the CofS, the article shows that while some adjustments have declined, many remain. The theological implications of these changes are discussed in relation to the metaphor of the body of Christ, drawing on how the metaphor has been developed by theologians reflecting on the HIV/AIDS epidemic in the African context.

NYCKELORD

Nattvard. Svenska kyrkan. Covid 19. Pandemi. Kristi kropp.

Anpassningar av nattvardsfirandet under pandemin i Svenska kyrkan

En av de saker som under Covid-19-pandemin bidrog till såväl huvudbry som intensiv debatt i kristna kyrkor världen över var nattvardsfirandet (för exempel på debatten i tyska, danska och nordamerikanska lutherska kyrkor, se Mannerfelt, 2024). Svenska kyrkan var inget undantag (Mannerfelt, 2021). I mars 2020 gjorde dess biskopar ett gemensamt uttalande där de underströk att det de skrivit i sitt nyutgivna biskopsbrev *Fira nattvard* (januari 2020) stod fast: Nattvarden är kyrkans centrum och de såg med glädje på utvecklingen under 1900-talet med allt fler mässor. Ändå uppmanade de till att avstå från att fira nattvard, vilket motiverades med omsorg om medmänniskan: ”När vi under coronakrisen avstår från nattvardsfirande gör vi det för medmänniskans skull, särskilt för de äldsta och de mest sårbara, för dem som jobbar i vården och, ytterst, för vårt samhälles skull.”

Biskoparna underströk dock att även den som avstår från att fira nattvard är del av den kristna gemenskapen. Gemenskapsaspekten var också central i deras avvisande av digitalt förmedlad nattvard i hemmen under denna oroliga tid. Med hänvisning till teologen Dirk Langes blogginlägg på Lutherska världsförbundets hemsida menade de svenska biskoparna i sitt uttalande att digitalt förmedlad nattvard inte är möjlig, eftersom nattvarden kräver ett samband mellan ord och element, samt är en gemenskapshandling. (Svenska kyrkan/biskopsmötet). Detta låg i linje med den syn på nattvarden som präglar biskopsbrevet, i vilken begreppet gemenskap omnämns 87 gånger (mer än en gång per sida) och ”gemenskap i Kristi kropp” är ett centralt motiv (*Fira nattvard*, 2020).

I en intervju i *Kyrkans tidning* angående biskoparnas uttalande angav kyrko-sekreterare Cristina Grenholm att de församlingar som ändå ville fira nattvard kunde anpassa utdelandet på olika sätt för att motverka smittspridning, till exempel gå fram en och en, eller att fira nattvard *sub una* (”under en gestalt”), det vill säga erbjuda enbart bröd och inte vin till nattvardsfirarna (Hielscher, 2020). De föreslagna anpassningarna speglade regeringens rekommendationer för samhället i stort, vilka betonade god hygien och att hålla avstånd.

Här skilde sig Svenska kyrkan inte på något sätt från andra svenska trossamfund, vilka alla i hög grad ville bidra till krishanteringen genom att följa regeringens uppmuntran till smittskyddsåtgärder (Lundgren och Fransson, 2023). Förslagen till hur nattvardspraktikerna kunde anpassas var heller inte unika. Den internationella studien *Churches in Times of Corona* (CONTOC) visar att dylika anpassningar gjordes i många av världens kyrkor (Schlag, 2023). Sverige skilde sig dock från övriga världen genom att inte ha samma hårda statliga restriktioner. Anpassningarna i nattvardsfirandet kan därför, i en internationell jämförelse, ses som mer självpåtagna (Chow & Kurlberg, 2020; Fransson et al., 2023, s. 438–439).

Den svenska delen av CONTOC-studien från 2020 visar att alla församlingar i Svenska kyrkan gjorde anpassningar av nattvardsfirandet, samt en stor variation i hur församlingarna valde att anpassa firandet. Inom Svenska kyrkan syntes skillnader i hur konsekvenserna av Covid-19 påverkade församlingar i stads- respektive landsbygdsmiljöer olika (Fransson et al., 2020, s. 35–36, 46–47). De lokala skillnaderna diskuteras även av kyrkovetaren Ninna Edgardh (2021), som karakteriserar Svenska kyrkans nattvardsfirande under pandemin som ”nattvard ad hoc”, det vill säga tillfälliga lösningar på grundval av vad kyrkoherdarna fann klokast att göra utifrån de lokala förutsättningarna och inte på generaliserbara principer. Enligt Edgardh kan variationen förstås mot bakgrund av en förändringsprocess som skett över tid i Svenska kyrkan vilken betonat den lokala församlingens kontext och därmed skapat en rikedom av alternativ. Hon påpekar dock att både 2017 års kyrkohandbok och biskopsbrevet *Fira nattvard* (2020) tydligt förhåller sig till den stora variationen av alternativ och syftar till att skapa ”gemensamma principer i en kyrka där den teologiska och personliga mångfalden är så stor att den kan upplevas som ett hot mot sammanhållningen i en och samma kyrka” (Edgardh, 2021, s. 28).

Anpassningarnas teologiska konsekvenser

Under pandemin spekulerades det om pandemin skulle leda till några varaktiga förändringar i kyrkornas liv och teologi (se exempelvis Roewe, 2022; Thompson, 2023). En återkommande röst i den svenska offentliga och akademiska debatten var kyrkohistorikern Joel Halldorf. I antologin *Corona och kyrkorna: Lärdomar, digitala möten och beredskap för nästa kris* (2021) argumenterade Halldorf för att pandemier påskyndar pågående trender avseende exempelvis brutna kyrkliga vanor. Enligt Halldorf skulle nattvardsfirande kunna bli en sådan brutna vana, inte minst sedan Svenska kyrkans biskopar i biskopsbrevet *Fira nattvard* avrått från så kallade *reservata* (att spara överblivet bröd och vin som konsekurerats i gudstjänsten). I det långa loppet skulle detta kunna påverka gemenskapen negativt och påskynda sekularisering (Halldorf, 2021).

När pandemin gått in i en endemisk fas fortsatte spekulatörerna om huruvida nattvardsfirandet hade förändrats och vilka teologiska konsekvenser det skulle kunna få, i synnerhet i den kyrkligt orienterade pressen. Ett representativt exempel är debatten om fridshälsningen i *Kyrkans tidning*. I oktober 2022 skrev författaren Alva Dahl en debattartikel med rubriken ”Glöm inte fridshälsningen”. Hon menade att vanan att inte ta varandra i hand under pandemin tycks ha bestått, då hon ”har gått i ett antal svenskkyrkliga församlingar det senaste året, och fridshälsningen har lyst med sin frånvaro nästan överallt” (Dahl, 2022; Se även Persson, 2022).

Enligt Dahl innebär den påstådda förändringen att den teologiska förståelsen av kyrkan som en gemenskap riskerar att osynliggöras och på sikt förändras.

Fridshälsningen är näst efter nattvarden det moment i gudstjänsten som tydligast synliggör vad kyrkan är: en gemenskap av troende som tillsammans utgör Kristi kropp. Vi som utgör denna kropp hör ihop och är beroende av varandra oavsett vad vi tycker om varandra, oavsett om vi kan tänka oss att umgås till vardags. Detta synliggörande är viktigt både för den som går i kyrkan varje söndag och för den som går dit en gång om året (Dahl, 2022).

Trots de stora lokala variationerna i anpassningar har med andra ord gemenskapsaspekten av nattvarden varit i fokus i den svenska kontexten, både för att motivera och diskutera de anpassningar som gjordes. Som citatet från Dahls text illustrerar, har denna aspekt ofta uttryckts med hjälp av metaforen Kristi kropp. Detta speglar även den akademiska teologiska diskussionen (se Terstriep, 2021; Parkman, 2021; Bjurenstedt, 2021; Norberg, 2021; Furusand, 2022; Krall 2022). I en artikel i tidskriften *St. Sunniva* diskuterar kyrkovetaren och experten på Svenska kyrkans liturgi Ninna Edgardh de teologiska implikationerna av några av de anpassningar som gjordes i Svenska kyrkan under pandemin och finner dem alla problematiska i teologiskt hänseende. Att under lång tid avstå från en praktik som, efter 1900-talets nattvardsväckelse i Svenska kyrkan, är central för många kristnas spiritualitet är djupt problematiskt. Att fira nattvard enskilt, utanför gudstjänstens sammanhang, framstår för Edgardh som "en självmotsägelse" eftersom nattvarden symboliserar "den allra djupaste gemenskap, med Kristus själv och med kyrkan som Kristi kropp" (Edgardh, 2021, 28).

Betoningen av den sociala aspekten av Kristi kropp har en av sina viktigaste rötter i den liturgiska rörelsen, vilken på olika sätt betonar gudstjänstens teologiska betydelse för den kristna kyrkan. Sambandet mellan Kristi kropp på altaret (nattvarden) och Kristi kropp i kyrkbänken i form av kyrkans gemenskap bör uttryckas liturgiskt exempelvis genom gudstjänstfirarnas aktiva delaktighet och deltagande, eller genom att församlingen delar ett och samma bröd och dricker ur samma kalk (Senn, 1997, s. 609–632; Haquin, 2006). Ett annat liturgiskt moment som lyfts fram som betydelsefullt i detta avseende är fridshälsningen. Genom att hela församlingen är aktivt delaktiga i momentet antas fridshälsningen inte bara vara ett deskriptivt element (det vill säga beskriver kyrkan som Kristi kropp) utan också performativt (det vill säga bidrar till att skapa kyrkan som Kristi kropp) (Woolfenden, 1993; Hilgartner, 2011).

Den liturgiska rörelsens inflytande på Svenska kyrkan, inte minst i de liturgiska handböckernas utformning, är väl belagt (Edgardh, 2010, s. 173–176). Det

speglas också i det faktum att metaforen är central i den teologiska diskussionen om Svenska kyrkan (Oljelund, 2009; Eckerdal, 2012; Hagman, 2013; Modéus, 2015; Holmberg, 2019), samt i det vitt spridda och i prästutbildningen fortfarande använda standardverket *Handbok i liturgik* (2003). Där ger Karl-Gunnar Ellverson, mångårig lärare i liturgik vid pastoralinstitutet i Uppsala, en kort historisk översikt av varje enskilt moment i Svenska kyrkans olika gudstjänstordningar samt rekommendationer för hur momenten kan gestaltas av präst respektive församling. Vad gäller fridshälsningen ger Ellverson exempelvis följande instruktioner:

HB [Handboken] inbjuder till att här utväxla fridshälsning mellan gudstjänstdeltagarna för att uttrycka gemenskapen i församlingen och villigheten att leva försonad med Gud och med varandra. Det är lämpligt att enligt svenskt kulturmönster använda handslag, då omfamning känns påträngande för många (Ellverson, 2003, s. 133, vår kursivering).

Den sociala dimensionen av metaforen Kristi kropp har alltså varit och är betydelsefull i Svenska kyrkan. Det är därmed inte märkligt att den dominerade diskussionen om de teologiska implikationerna av anpassningarna av nattvardsfirandet under pandemin.

Trots livliga diskussioner om anpassningarna av nattvardsfirandet och förändringarnas teologiska konsekvenser, finns det dock, med mycket få undantag (Kessareas 2022), inte någon forskning huruvida sådana förändringar faktiskt skett. Målsättningen med den här artikeln är att minska denna forskningslucka genom att undersöka om de anpassningar av nattvardsfirandet som gjordes i Svenska kyrkan under Covid-19-pandemin kvarstod under hösten 2023, samt diskutera förändringarnas eventuella teologiska konsekvenser i relation till den metafor som varit så central i diskussionen: Kristi kropp.

Tidigare forskning, hypoteser och syfte

Den här artikeln för samman och bidrar till två vetenskapliga samtal, dels en mer samhällsvetenskapligt inriktad diskussion som fokuserar på praktiker under och efter Covid-19, dels en teologisk diskussion om hur erfarenheterna av en virusepidemi påverkar den teologiska reflektionen. För det första finns en rad sociologiska studier som visar att människors sociala interaktionsmönster har förändrats generellt efter Covid-19. Den traditionella handskakningen har kommit att präglas av en osäkerhet bland människor efter pandemin (Mondada et al., 2020; Drury & Stokoe, 2020; Katila et al., 2020; Ekberg et al., 2021; Ericsson, 2021). Det invanda mönstret att skaka hand eller kramas – precis som under fridshälsningen – har brutits efter myndigheternas uppmaningar om att undvika fysisk kontakt som en

smittskyddsåtgärd. Medvetenheten om att den fysiska och sociala kroppen sitter ihop ökade under pandemin, vilket har gjort människor mer benägna att, av hänsyn till medmänniskan, avstå från fysisk kroppskontakt (Mondada et al., 2020).

Med utgångspunkt i ovanstående resonemang utgår den empiriska undersökningen från två hypoteser: 1) att några av anpassningarna av nattvardsfirandet i Svenska kyrkan kvarstår efter pandemin samt 2) att dessa förändringar skiljer sig åt beroende på församlingens geografiska plats.

För det andra finns teologiska studier som visar att utbrott av virus epidemier tenderar att förändra nattvardsfirandet och, som en konsekvens, den teologiska förståelsen. Här kan nämnas SARS-utbrottet 2003 i Sydostasien (Pierce, 2003; Chow och Kurlberg 2020), H5N1-fågelinfluensan 2006 (Donnelly & McManus, 2006) och i synnerhet HIV/AIDS-epidemin i Asien, Nordamerika och Afrika (Kelly 2009; Beadle-Holder, 2011; Trentaz 2012; Hearn, 2013; Banda & Mudzanine, 2019). Det innebär att om de två första hypoteserna kan verifieras, påverkar det sannolikt även den teologiska reflektionen.

Givet den centrala plats som den sociala dimensionen av metaforen Kristi kropp har haft i den svenskkyrkliga och akademiska teologiska reflektionen över nattvardsfirande under pandemin, kommer vi i den här artikeln att diskutera förändringarna i relation till denna metafor. Mer specifikt, metaforen Kristi kropp så som den kommit att tolkas och utvecklas av teologer med befrielse teologiska konnotationer utifrån erfarenheter av HIV/AIDS-epidemin i den afrikanska kontexten.

Eftersom Covid-19-pandemin i många kyrkor ledde till en omfattande digital omställning av gudstjänstlivet, har diskussionen om vilka ecklesiologiska teman som pandemin fått kyrkorna att upptäcka, ofta handlat om (åter-)upptäckten av den universella kyrkan, Kristi kropp som en gemenskap som sträcker sig över rum och tid och "absence in presence" (Schmidt 2020). Detta är ett återkommande tema i den antologi som samlar många av de viktigaste rösterna i fältet digital religion och digital teologi, *The Distanced Church: Reflections on Doing Church Online* (2020). Till exempel skriver teologen Matthew Tan i kapitlet "Communion in the Digital Body of Christ" om hur erfarenheterna av kyrkornas omställning till det digitala rummet fick honom att inse att han i sin förståelse av kyrkan som Kristi kropp alltför starkt betonat den lokala församlingens nattvardsfirande och att pandemin gav en djupare förståelse för hur kyrkan genom den helige Ande är ett i Kristus (Tan 2020). Som Frida Mannerfelt visat i en analys av predikningar i Svenska kyrkan och Ekumeniakyrkan finns dessa tendenser även i den svenska kontexten (Mannerfelt 2023, 187-199; Mannerfelt 2021, 124-126). I den här artikeln har vi dock valt att utforska en annan aspekt av den sociala dimensionen av metaforen Kristi kropp. Som Deanna A. Thompson (2016) visat i boken *The Virtual Body of the Suffering Christ* behöver dessa aspekter heller inte utesluta varandra.

Betydelsen av erfarenheter och lärdomar från HIV-epidemin för att förstå och navigera i Covid-19-pandemin har utforskats i andra sammanhang (se exempelvis Mujinga, 2023; Fadji et al., 2023). Även om det rör sig om två olika typer av virus med olika spridningsmönster menar vi att det finns värdefulla insikter i den teologiska reflektionen i förhållande till HIV/AIDS som kan vara en resurs för att förstå de teologiska implikationerna av anpassningarna efter Covid-19. Inte minst eftersom den gärna utgår från den sociala dimensionen av metaforen Kristi kropp (se även Kelly, 2009; Brodd, 2010, Romero, 2017).

Syftet med den här artikeln är därför att, utifrån resultaten av en enkät till Svenska kyrkans kyrkoherdar, beskriva förändringar i nattvardsfirandet i Svenska kyrkan som skett efter Covid-19-pandemin fram till hösten 2023, samt att diskutera hur resultaten kan förstås teologiskt i relation till metaforen Kristi kropp. Frågeställningarna som vägleder studien är: Vilka av anpassningarna av nattvardsfirandet som förekom i Svenska kyrkan under pandemin (hösten 2020) var fortfarande i bruk under hösten 2023, ett år efter att pandemin gick in i en endemisk fas? Baserat på geografisk plats, skiljer sig förekomsten av anpassningar och förändringar mellan Svenska kyrkans församlingar åt? Hur kan de teologiska implikationerna av förstås i ljuset av metaforen Kristi kropp?

Efter att vi redogjort för artikelns metod- och materialval, kommer vi först visa att vissa av anpassningarna som gjordes under pandemin har blivit mer regionala eller minskat i omfattning. Resultaten visar att några anpassningar kvarstår och omfattar hela Svenska kyrkan på ett sådant sätt att det går att tala om att det har skett förändringar i Svenska kyrkans nattvardsfirande efter pandemin. Till sist diskuterar vi de teologiska implikationerna av dessa förändringar i relation till den sociala dimensionen av metaforen Kristi kropp, så som den utvecklats av teologer utifrån erfarenheter av HIV/AIDS-epidemin i den afrikanska kontexten.

Metod, material och urval

För att undersöka förändringar i nattvardsfirandet efter pandemin används material från Svenska kyrkans årliga enkät till församlingarna. Undersökningarna genomfördes av Svenska kyrkans nationella nivå under perioden september-november 2020 respektive 2023 och innehöll frågor om församlingarnas nattvardsbruk. Det innebär att operationaliseringen av ”förändring” i den här artikeln utgörs av skillnaderna mellan dessa två undersökningstillfällen. Det är inte möjligt utifrån materialets begränsningar att undersöka huruvida dessa förändringar fortsatt vara i bruk efter hösten 2023. Kyrkoherdarna har i sin funktion som ansvarig arbetsledare besvarat enkäterna och har själva den bästa helhetsbilden av vad som görs i församlingarna. Enkätsvaren kompletteras med variabler

om församlingarnas kommungrupp enligt Sveriges kommuner och regioners indelning (SKR 2023).

Svarsfrekvensen i 2023 års undersökning var 56 procent (N=330). Bortfallsanalysen visar att församlingar på landsbygden eller i mindre städer är något underrepresenterade, men har generellt en god representativitet för Svenska kyrkan. Svarsfrekvensen i 2020 års undersökning var 47 procent (N=290, se problematisering och bortfallsanalys i Fransson et al, 2020, s. 91). För att statistiskt säkerställa resultatet används Chi²-test respektive p-värde för att verifiera skillnader vid jämförelser mellan undersökningsåren och geografi. Enbart statistiskt signifikanta resultat (p<0.05) diskuteras i löptexten som grund för studiens empiriska slutsatser.

För att möjliggöra uppföljning över tid, har motsvarande frågor från 2020 om anpassningar av nattvardsfirandet använts i 2023 års enkätstudie. Frågorna fokuserar på den förekommande användningen av de olika anpassningar som rekommenderades vid pandemins början. I 2023 års enkät ställdes också frågor om ytterligare två anpassningar som infördes i Svenska kyrkans nattvardsfirande under pandemin men som inte efterfrågades 2020: att sprita händerna (i samband med beredelsen och/eller utdelandet av nattvarden) och att avstå från att ta varandra i hand (i samband med fridshälsningen).

Dessa anpassningar tillkom inte på biskoparnas uppmaning, utan relaterade till rekommendationer från Folkhälsomyndigheten. Som tidigare nämnts fanns det under pandemin en stor vilja bland trossamfunden att följa de rekommendationer och påbud som ålades dem från regering och myndigheter. Ett exempel på detta är Sofia församling i Stockholm som den 19 mars 2020 informerade sina församlingsbor om ändrade rutiner under nattvardsfirandet utifrån ”direktiv från Folkhälsomyndigheten och Stockholm stift”: att nattvarden kommer att delas ut endast under en gestalt, att prästen kommer att noga tvätta sina händer innan hen vidrör oblaten, samt att ”Vi undviker handhälsning i samband med fridshälsningen och uppmanas att hälsa på varandra bugande med en hand på hjärtat eller med händerna ihop (Sofia församling, 2020; Tallmyren, 2020).

Det innebär att vi i den här artikeln operationaliserar ”anpassningar av nattvardsfirandet” i artikelns hypoteser till att inkludera både anpassningar i distributionen av nattvarden och fridshälsningen samt användning av handsprit som sker i samband med nattvardsfirandet.

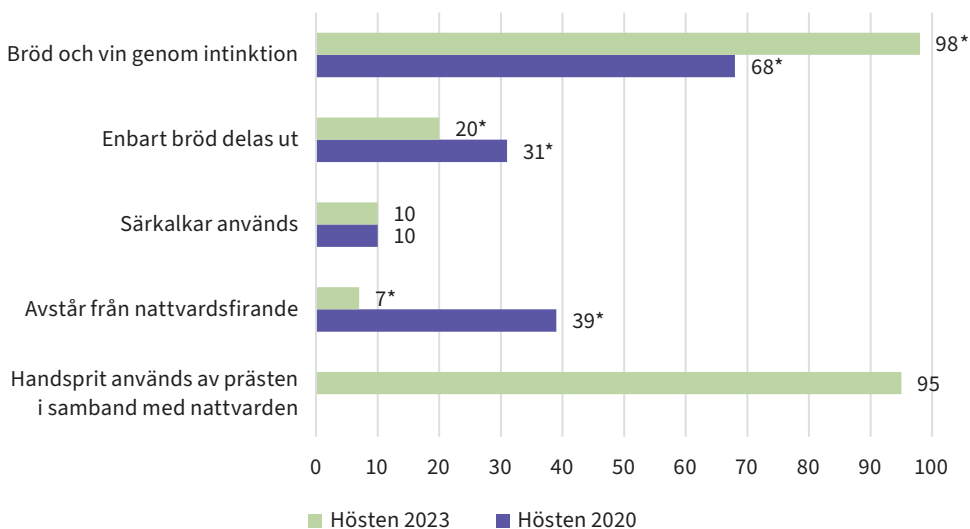
Förändringar i Svenska kyrkans nattvardspraktiker mellan åren 2020–2023

I det här avsnittet presenteras de empiriska resultaten som besvarar artikelns hypoteser. I huvudsak identifieras tre förändringar som skett efter pandemin.

Med förändring menar vi i den här artikeln de skillnader mellan anpassningar av nattvardsfirandet som finns mellan hösten 2020 till och med hösten 2023 i Svenska kyrkan. Materialet möjliggör inte en längre uppföljning än nedslaget under 2023.

Den första förändringen är att en större andel församlingar valde att helt avstå nattvardsfirandet under pandemin än efter (se figur 1). Under 2020 valde nästan fyra av tio församlingar att följa biskoparnas initiala rekommendationer om att avstå. Flertalet har dock återupptagit nattvardsfirandet efter pandemin. Under 2023 var det en dryg tiondel av församlingarna som vid något tillfälle under året fortfarande valde att avstå från nattvarden. Givet sakramentets centrala roll för Svenska kyrkan skulle siffran kunna tolkas som förhållandevis hög, men faktum är att resultatet ligger i linje med den allmänna tendensen till minskat antal mässor i Svenska kyrkan under 2000-talet (Svenska kyrkans verksamhetsstatistik, 2023). Halldorfs hypotes att pandemin i sig själv skulle kunna leda till brutna vanor och en större nedgång i nattvardsfirandet kan alltså inte verifieras utifrån den här studiens resultat.

FIGUR 1 Nattvardsbruk i Svenska kyrkans församlingar 2020 och 2023. Procent.

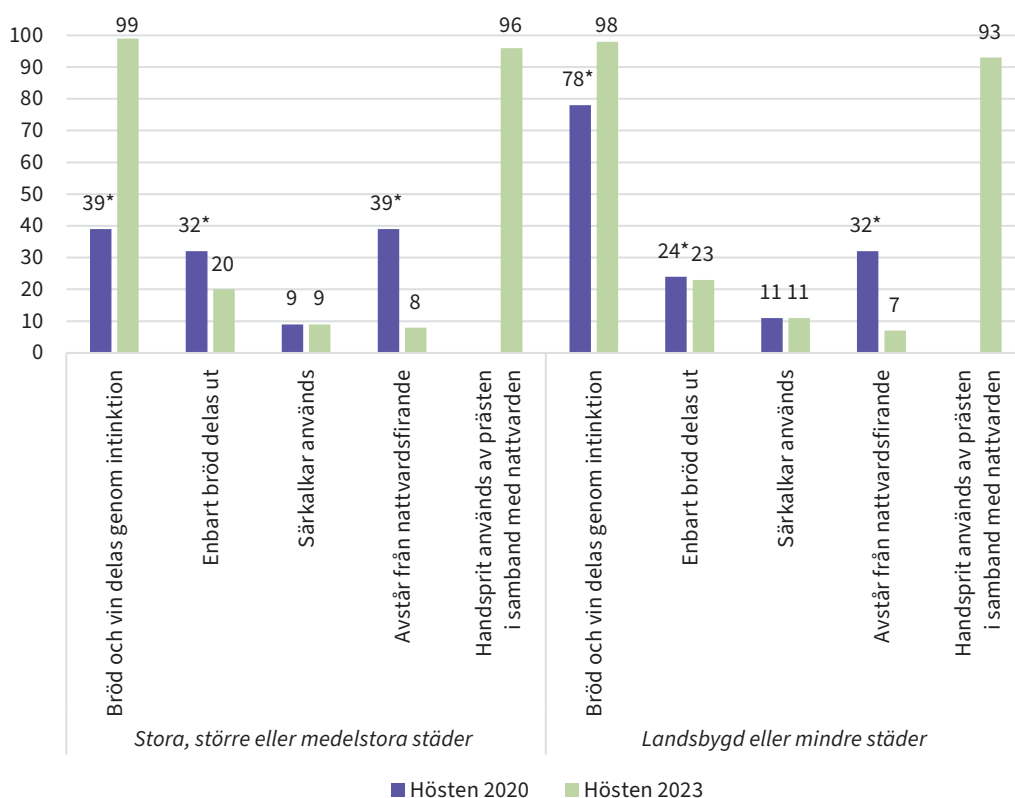

KOMMENTAR Figuren visar församlingarnas nattvardsbruk under det senaste året. I 2020 års enkät användes ja/nej-frågor, medan 2023 års enkät mätte frekvensen. För att möjliggöra tidsjämförelse har svaren "sällan", "ofta" och "alltid" från 2023 räknats som "ja" i enlighet med 2020 års undersökning. N=290 (2020) respektive 330 (2023). Sign. *p<0.05 jämförelse mellan respektive nattvardsbruk och år.

KÄLLA Svenska kyrkans årliga enkät till kyrkoherdarna 2020 respektive 2023.

Den andra skillnaden handlar om en tillbakagång till användandet av intinktion, se figur 1. Resultatet drivs primärt av församlingar i stora, större eller medelstora städer. På landsbygden och i mindre städer var det dubbelt så vanligt att utdelandet av nattvarden upprätthölls genom användningen av intinktion även under hösten 2020, jämfört med i städerna som framgår av figur 2. Skillnaden kan delvis förklaras av att Folkhälsomyndighetens restriktioner på max 50 gudstjänstfirare i kyrkolokalen. På mindre orter kunde församlingarna fortsätta som vanligt med sitt gudstjänstliv, vilket också inkluderar nattvardsbruket.

FIGUR 2 Nattvardspraktiker i Svenska kyrkans församlingar 2020 och 2023 uppdelat på kommungrupp. Procent.

KOMMENTAR N=290 (2020) respektive 330 (2023), varav stora, större eller medelstora städer = 179 (2020), 210 (2023) samt landsbygd eller mindre städer=111 (2020), 66 (2023). Sign. * $p < 0.05$ jämförelse mellan respektive nattvardsbruk och geografisk indelning.

KÄLLA Svenska kyrkans årliga enkät till kyrkoherdarna 2020 och 2023.

I städer med fler invånare övergick församlingarna mer vanligen till digitalt förmedlat gudstjänstliv (Fransson et al., 2020, s. 45-46). Efter pandemin dominerar återigen bruket att dela ut bröd och vin genom intinktion, oberoende av den lokala geografiska kontexten. I dessa två avseenden har anpassningarna under pandemin alltså inte lett till någon förändring.

Den tredje skillnaden handlar om att församlingarna i stora, större eller medelstora städer i högre utsträckning återfinns bland dem som enbart delade ut brödet 2020. I likhet med ovanstående resonemang gällande användandet av intinktion har dessa församlingar återgått till att även dela ut vinet. Drygt var tredje av dessa församlingar valde att erbjuda sakramentet under en gestalt 2020 jämfört med drygt var fjärde församling på landsbygden eller i mindre städer. Dock förefaller sub una fortfarande vara i bruk i nästan var femte församling, men utan några geografiska statistiska skillnader.

Den tiondel av församlingarna som använde särkalkar hösten 2020 fortsatte med detta även efter pandemin, då det är samma församlingar som angett användningen både 2020 och 2023.

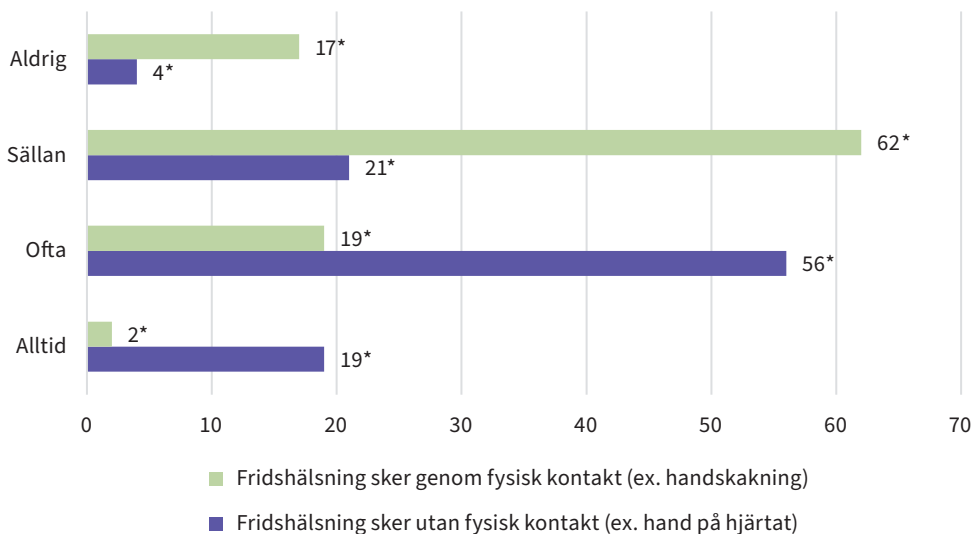
Variationen i nattvardsfirandet i Svenska kyrkan har således minskat efter pandemin även om det fortfarande finns skillnader. Här kan noteras att det fortsatta användandet av särkalkar möjligen kan vara grundat i teologiska argument. I 2023 års undersökning ställdes nämligen en kompletterande fråga om huruvida arbetslagen under det gångna året någon gång diskuterat hur nattvardsfirandet bör eller ska gå till i just deras församling. Drygt sex av tio församlingar, 59 procent, svarar att de diskuterat nattvardsfirandet. Även om det inte framgår vad diskussionerna lett fram till, är det mer vanligt förekommande att församlingarna i de stora, större eller medelstora fört dessa samtal. Exempelvis är det 79 procent av dem som anger att de i arbetslagen diskuterat nattvardsfirandet, jämfört med 53 procent av församlingarna som återfinns på landsbygden eller i mindre städer. Att diskussioner är mer vanligt förekommande där det finns fler anställda och större behov av koordinering för att undvika alltför stora variationer är kanske inte så märkligt. Vad som däremot är intressant är att det är betydligt vanligare att sådana samtal förts i den tiondel av församlingarna som aktivt valt att använda särkalkar både under och efter pandemin. Bruket av särkalkar har alltså nästintill alltid föregåtts av något samtal i arbetslaget, till skillnad från församlingar som använder intinktion och sub una.

Användning av handsprit och förändrade fridshälsningar

2023 års enkät inkluderade även en fråga om handspritsanvändning och anpassningar av fridshälsningen. Som framgår av figur 1 har användningen av handsprit fått sin egen plats i nattvardsfirandet. Hösten 2023 använde 95 procent av Svenska

kyrkans församlingar handsprit i samband med beredelsen och/eller utdelandet av nattvarden. Eftersom handhygien, inklusive handsprit, var en av de åtgärder som myndigheter uppmanade kyrkor och allmänheten till att använda för att minska smittspridningen under pandemin (Folkhälsomyndigheten, 2023; 1177, 2023), är det ingen djärv slutsats att handspriten kommit att bli en anpassning av nattvarden som introducerades i samband med pandemin. Användningen av handsprit i samband med nattvardsfirandet är därmed en anpassning som församlingarna kvarhållit. Här går det att tala om en anpassning som ett år efter pandemin fortfarande består. På vilka sätt handspritsanvändningen inkorporeras i nattvardsfirandet och på vilka grunder återstår dock att undersöka.

FIGUR 3 Fridshälsningen under hösten 2023. Procent.

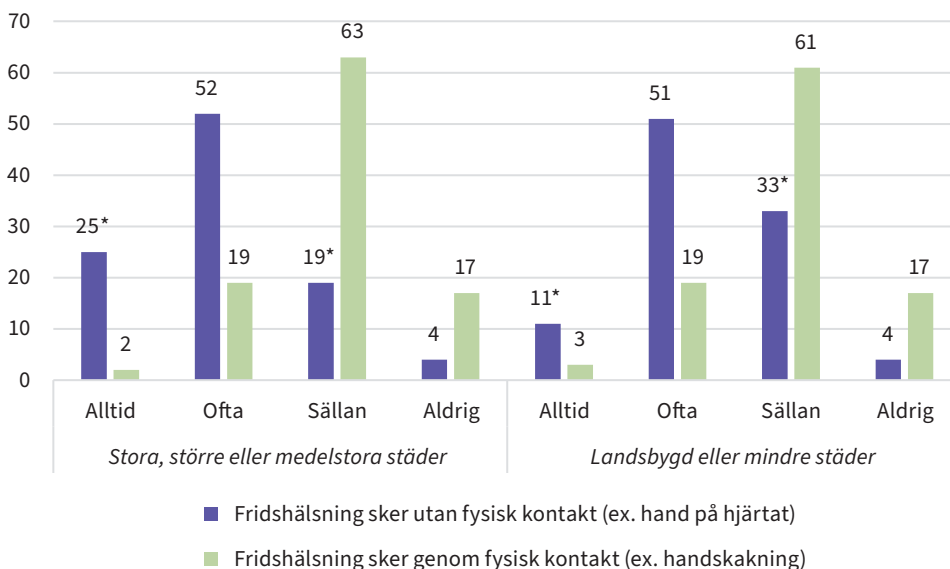
KOMMENTAR N=330. Sign. * $p < 0.05$ jämförelse mellan förekomst och fridshälsningens praxis.

KÄLLA Svenska kyrkans årliga enkät till kyrkoherdarna 2023.

En annan anpassning som förefaller ha etablerat sig efter pandemin 2023 är fridshälsningen som inte inbegriper fysisk kontakt. Även om det inte är gudstjänstfirare själva som svarat på hur de önskar varandra Guds frid, menar vi att kyrkoherdarnas svar ger god möjlighet att bedöma hur fridshälsningens praxis ser ut. Resultatet i figur 3 tolkar vi som en bekräftelse av den reflektion som Alva Dahl (2022) gjorde i *Kyrkans tidning* om att vanan att ta varandra i hand inte längre är lika vanligt förekommande som innan pandemin. Fridshälsningen sker i nästan var femte församling i Svenska kyrkan helt utan fysisk kontakt. Likt

användningen av handsprit kan bruket att ta i hand sägas vara en av de praktiker som förändrats generellt i samhället. Som ovan nämnts visar forskningen att västvärldens befolkning efter pandemin präglas av en större medvetenhet och omsorg om den sociala kroppens potentiella utsatthet, vilket medför alternativa hälsningsformer (Mondada et al., 2020; Drury & Stokoe, 2020; Katila et al., 2020; Ekberg et al., 2021; Ericsson, 2021). Fridshälsningen i samband med nattvarvsfirandet är inget undantag.

FIGUR 4 Fridshälsningen under hösten 2023 uppdelat på kommungrupp. Procent.

KOMMENTAR Indelningen av städer bygger på Sveriges kommuner och regioners kommungruppsindelning för 2023. N=330, varav stora, större eller medelstora städer = 210 och landsbygd eller mindre städer=66. Sign. *p<0.05 jämförelse mellan förekomst av fridshälsningens praxis och geografisk indelning.

KÄLLA Svenska kyrkans årliga enkät till kyrkoherdarna 2023.

Skillnaderna i fridshälsningens praxis förefaller dock till stor del vara kopplade till församlingens geografiska hemvist. Den icke-fysiska fridshälsningen förekommer alltid eller ofta i nästan åtta av tio församlingar i de stora, större eller medelstora städerna. Det kan jämföras med nästan sex av tio på landsbygden eller mindre städer, se figur 4. Exempelvis har var fjärde församling i de större stadsmiljöerna alltid gudstjänstfirare som väljer att inte ha någon fysisk kontakt, jämfört med var tionde på landsbygden eller i de mindre städerna.

Att denna skillnad finns tolkar vi i ljuset av tidigare forskning som visar att det var just i stora, större eller medelstora städerna som det redan i början av pandemin våren 2020 gjordes anpassningar i församlingarna i enlighet med restriktionerna (Fransson et al., 2020, 45–46). På landet och i mindre städer var inte påverkan lika tydlig förrän i november 2020, då antalet personer som fick fira gudstjänst gick från 50 till 8. (Fransson, 2022, s. 197, 203–204). Anpassningarna var därmed i bruk under längre tid i de större stadsmiljöerna, vilket gjort det möjligt för en ny fridshälsningspraktik att etablera sig.

Sammanfattningsvis visar resultatet alltså att det skett tre huvudsakliga förändringar jämfört med under pandemin. Då var det en större andel av församlingarna som aktivt avstod från nattvardsfirandet, men så är inte längre fallet. Den andra förändringen visar hur primärt församlingar i stora, större eller medelstora städer återgått till att använda intinktion. Det hör samman med den tredje identifierade förändringen, nämligen att färre av just dessa församlingar, också använder utdelandet under en gestalt (sub una) i linje med de uppställda hypoteserna. Det är här även mer vanligt förekommande att fridshälsningen sker utan fysisk kontakt än på landsbygden eller i de mindre städerna. Däremot förekommer handsprit i lika stor utsträckning oberoende av geografi.

Kristi kropp och nattvardsfirandets anpassningar

Efter att ha identifierat vilka av anpassningarna av nattvardsfirandet som förekom i Svenska kyrkan under pandemin (hösten 2020) som fortfarande var i bruk under hösten 2023, vänder vi oss nu till frågan om de teologiska implikationerna av dessa förändringar.

Som tidigare nämnts problematiserades anpassningarna av nattvardsfirandet under och efter pandemin med hänvisning till deras teologiska implikationer. Framför allt var det gemenskapen, uttryckt med hjälp av metaforen Kristi kropp, som uppfattades vara i riskzonen. Därför vill vi i det följande diskutera vilken förståelse av den sociala aspekten av Kristi kropp som anpassningarna och förändringarna skulle kunna bidra till. Detta gör vi med utgångspunkt i den utveckling av metaforen som skett i relation till erfarenheter av HIV/AIDS-epidemin i den afrikanska kontexten. Återigen vill vi understryka skillnaden, inte minst i spridningssätt, mellan dessa två virus. Syftet är inte att jämföra utan att ge ett relevant exempel på hur metaforen Kristi kropp kan tolkas och utvecklas över tid i relation till erfarenheterna av en epidemi.

I diskussionen bygger vi på religionsvetaren Aadrian S. van Klinkens arbete, då han inte bara intresserat sig för teologisk förändring utifrån erfarenheterna av HIV/AIDS, utan särskilt fokuserat på utvecklingen av metaforen Kristi kropp.

Artiklarna ”’The body of Christ has AIDS’: A study on the notion of the body of Christ in African theologies responding to HIV and AIDS” (2008) och ”When the Body of Christ has AIDS: A Theological Metaphor for Global Solidarity in Light of HIV and AIDS” (2010) sammanfattar hans forskning om den teologi som vuxit fram i den afrikanska kontexten i relation till det kroppsliga, sociala och andliga lidande som HIV-epidemin orsakar miljontals människor söder om Sahara. En senare artikel, utgiven samma år som Covid-19-pandemin bröt ut, ”Stories Telling Bodies: A Self-disclosing Queer Theology of Sexuality and Vulnerability” (2020) bygger på hans egna erfarenheter av att senare, under en vistelse i Sydafrika, själv ha smittats av HIV. Alla tre artiklar utforskar hur erfarenheter av HIV/AIDS påverkar teologin, och i synnerhet förståelsen av den sociala aspekten av Kristi kropp-metaforen.

En nyckel till att förstå utvecklingen av metaforen är, enligt van Klinken, hur de afrikanska kyrkorna initialt bemötte epidemin. Precis som i övriga världen associerades HIV/AIDS med homosexualitet och sexuella utsvävningar, vilket gjorde att människor som fått sjukdomen stigmatiserades och diskriminerades. Så även i kyrkorna där sjukdomen sågs som ett straff från Gud för omoraliskt leverne. Detta utmanades dock av afrikanska teologer med hjälp av metaforen Kristi kropp. van Klinken nämner till exempel Fulata Moyo som i slutet av 1990-talet menade att kyrkan som Kristi kropp borde fortsätta hans uppdrag att ge omsorg och hopp till sjuka, lidande och marginaliserade (van Klinken, 2008, s. 321-323; 2010, s. 447-449).

Enligt van Klinken kom detta sätt att tänka dock att kritiserats, eftersom det lätt leder till slutledningen att de sjuka och lidande finns *utanför* kyrkan, inte *inom* kyrkan. Moyo och teologer som Dixie Banda, Musa Dube och Denise Ackermann kom därför snart att börja uttrycka det som att det är själva kyrkan som är sjuk: ”Kristi kropp har AIDS” (2008, s. 324-327).

Insikten att ”Kristi kropp har AIDS” synliggör enligt van Klinken en rad viktiga saker om den kristna gemenskapen. Den synliggör den sociala kroppens sårbarhet och ömsesidiga beroende, samt inbegriper en kallelse till medlidande och solidaritet. van Klinken lyfter härvidlag särskilt fram Ackermann, vilken ser nattvardsfirandet som själva förkroppsligandet av Kristi solidaritet med människor som lever med HIV. Delandet av ett och samma bröd vid altaret drar in kommunikanterna i en kroppslig praktik som synliggör kallelsen, det ömsesidiga beroendet och sårbarheten, och som därigenom har potential att på sikt skapa etiska och rätta relationer (van Klinken, 2008, s. 330-331; 2010, s. 451-452).

Metaforen öppnar också upp för profetisk kritik av kyrkor i det globala nord. Kristi kropp betecknar ju inte bara den lokala församlingen utan även den universella kyrkan, vilket innebär att om de afrikanska kyrkorna har AIDS har resten av Kristi kropp det också. van Klinken refererar bland annat Emmanuel Katongoles

kritik mot västerländska kyrkor, vilka Katongole menar ofta betar sig som de afrikanska kyrkorna gjorde i början av epidemin. De agerar som om epidemin är ett problem som ligger *utanför* den egna kyrkan och betar sig som om kyrkan vore en välgörenhetsorganisation istället för att ta de teologiska och diakonala konsekvenserna av att Kristi kropp har AIDS på allvar. van Klinken lyfter också hur Dube använder Kristi kropp-metaforen för att resa maktkritiska frågor om hur den globala ekonomin och politiska strukturer har möjliggjort HIV/AIDS-epidemin på världens fattigaste kontinent (van Klinken, 2010, s. 456–542).

I sin diskussion av vad det skulle kunna innebära för västerländska kyrkor att inkorporera denna teologiska förståelse menar van Klinken att metaforen har stor potential. Den kan bidra till att konkretisera vad solidariteten med alla lidande och marginaliserade innebär, i synnerhet genom nattvardsfirandet. (van Klinken, 2010, s. 463–464).

I artikeln från 2020 fördjupar van Klinken diskussionen om hur erfarenheter av HIV/AIDS påverkar teologi och vad uttrycket "Kristi kropp har HIV/AIDS" kan synliggöra, dels utifrån erfarenheten av att själv blivit smittad av HIV, dels utifrån det faktum att virushämmande mediciner blir alltmer rättvist distribuerade. Det sistnämnda har enligt van Klinken gjort att det, tio år efter de första artiklarna, blivit alltmer vanligt att Kristi kropp lever med HIV snarare än att Kristi kropp är döende i AIDS, vilket innebär en förskjutning av tyngdpunkten i de teologiska implikationerna. van Klinken lyfter fram att uttrycket "Kristi kropp har HIV" synliggör att Kristi kropp inte bara är en metafor utan en riktig kropp, bestående av verkliga kroppar. Med hänvisning till Marcella Althaus-Reid påpekar van Klinken att referenser till kropp i kristen teologi tenderar att vara "abstracted and disembodied" (2020, s. 29). Vidare menar van Klinken att uttrycket "Kristi kropp har HIV" gör grundläggande existentiella villkor tydliga. Å ena sidan, den radikala sårbarheten. Eftersom Kristi kropp består av verkliga kroppar är den sårbar för såväl smittsamma sjukdomar som social exkludering. Å andra sidan paradoxen att Kristi kropp (och blod) kan ge liv, men också vara potentiellt livsfarlig.

van Klinkens resonemang visar vilka teologiska implikationer anpassningarna och förändringarna under Covid-19-pandemin skulle kunna få. De behöver inte nödvändigtvis vara något som luckrar upp gemenskapen i Kristi kropp. De skulle också kunna driva på en fördjupad förståelse av denna gemenskaps villkor och kallelse. I detta perspektiv skulle de kvarstående anpassningarna och praxis från pandemitiden, i synnerhet den icke-fysiska fridshälsningen och användandet av handsprit, kunna bidra till att nattvardsfirandet konkretiserar och synliggör något av vad gemenskap i Kristi kropp faktiskt innebär. Att det är en gemenskap av riktiga kroppar, på gott och ont. Att existensvillkoren för gemenskapen är sårbarhet. Att det inte bara är en gemenskap kallad att se till sjuka och lidande

utanför kyrkan, utan att sjuka, lidande och marginaliserade finns i kyrkan. Detta gäller då såväl den lokala gemenskapen som universellt.

Att de teologiska konsekvenserna av anpassningarna av nattvardsfirandet – om de nu kvarstår även efter hösten 2023 – på sikt skulle kunna leda i den riktningen anas när man jämför biskopsbrevet från januari 2020 och biskoparnas uttalande i mars 2020. Bådadera bygger på förförståelsen om ett starkt samband mellan nattvard och gemenskap, men här finns en antydning till perspektivförskjutning.

Biskopsbrevet genomsyras som tidigare nämnts av begreppet gemenskap. Nattvardens gemenskap beskrivs i termer av Kristi kropp och associeras med kärlek, gästfrihet, försoning, rättvisa, fred och enhet. Den är grundad i dopet och kan handla om gemenskap i den lokala församlingen, men också den världsvida kyrkan och alla kristna i alla tider. Den förpliktar till att söka enhet och till att dela med sig av sina och jordens resurser. ”Nattvarden ska firas så att den vida gemenskapen [hela mänskligheten och skapelsen] kommer till uttryck och tar konkret gestalt” (*Fira Nattvard*, 2020, s. 87).

Här kan dock noteras att begrepp som ”sårbar” och ”sårbarhet” inte omnämns en enda gång i biskopsbrevet, ”sjuk” endast två gånger i relation till hur man kan dela ut sjukkommunion till den som inte kan komma till kyrkan, och ”lidande” visserligen åtta gånger, men i sju av dessa handlar det om Kristi lidande för mänsklighetens skull och en gång om det judiska folkets lidande i Egypten. Framträder bilden av en resursstark Kristi kropp som tar kallelsen till rättvisa, barmhärtighet och omsorg på djupt allvar, men där sårbarhet, sjukdom och lidande är något som inte riktigt associeras med den egna kroppen.

Här är det intressant att se på biskoparnas uttalande några månader senare, när det konstaterades att Covid-19 nått Sverige och klassades som en pandemi. Gemenskapsaspekten av nattvardsfirandet betonas fortfarande mycket tydligt, men som tidigare påpekats motiverade biskoparna anpassningarna av nattvardsfirandet med omsorg bland annat om ”de mest sårbara” i församlingarna. Med andra ord, om anpassningarna och förändringarna i Svenska kyrkan kvarstår efter hösten 2023 finns anledning att förvänta att den teologiska reflektionen skulle kunna fortsätta att utvecklas åt detta håll. Resurser som skulle kunna gå i en givande dialog med van Klinkens och andras arbete finns redan, som exempelvis Susanne Rappmanns *Kristi kropp som kritisk metafor: teologisk reflektion kring funktionshinder* (2005).

Anpassningarna och förändringarna av nattvardsfirandet skulle kanske också kunna bidra till att i en kyrklig kontext vilken – som ovan nämnts – starkt präglas av ett fokus på den lokala församlingen, utveckla de teologiska perspektiv som finns redan i biskopsbrevet, och som den digitala omställningen av gudstjänstlivet också satte i fokus: Konsekvenserna av att tillhöra en gemenskap som är universell, världsvid och ”distanced”.

Sammanfattning

Denna kvantitativa studie av vad som skett med de anpassningar av nattvardspraktiker som gjordes under Covid-19-pandemin bygger på material från Svenska kyrkans årliga enkät genomförd av samfundets nationella nivå hösten 2020 respektive 2023, som kompletterats med variabler om församlingarnas kommundyp enligt Sveriges kommuner och regioners indelning.

Hypotesen, som bygger på tidigare sociologisk och teologisk forskning, var att det har skett förändringar och att det ser olika ut i stads- och landsbygdsmiljöer. Hypotesen bekräftas av våra resultat. Tre huvudsakliga förändringar mellan åren 2020 och 2023 identifierades: församlingar avstår inte längre i samma utsträckning från nattvard, utan intinktion är tillbaka primärt i församlingar som återfinns i stora, större eller medelstora städer. Detta hör samman med bruket att dela ut nattvarden enbart under brödets gestalt (sub una) samtidigt har minskat. Bruket att använda särkalkar kvarstår oförändrat. Det är vanligt att fridshälsning sker utan fysisk kontakt, i synnerhet i de stora, större eller medelstora stadsförsamlingarna medan användning av handsprit förekommer i de flesta församlingar, oavsett geografisk plats. Samtidigt är det viktigt att lyfta fram att materialet i den här artikeln inte kunnat följa upp huruvida dessa identifierade förändringar som fanns 2023 fortsatt kvarstår och blivit permanenta.

Om dessa förändringar kvarstår in i framtiden, kan den Kristi kroppsteologi som utvecklats i relation till erfarenheter av HIV/AIDS-epidemin bli en möjlig resurs och samtalspartner i svenskkyrklig kontext. Förändringarna kan då ses som en möjlighet att synliggöra och konkretisera ömsesidigt beroende och sårbarhet där sjukdom och lidande i hög grad finns lika mycket i den lokala och universella kyrkan som utanför den. Det blir väsentligt i en kyrka där gemenskapsaspekten av nattvarden och den sociala dimensionen av Kristi kropp som metafor är så central.

Referenslista

- 1177, <https://www.1177.se/liv--halsa/sunda-vanor/sa-har-tvattar-du-handerna/#section-57945>, [Besökt 28 december 2023].
- Banda, C. & Mudzanire, S. (2019). Supplementing the lack of ubuntu? The ministry of Zimbabwe's Mashoko Christian Hospital to people living with HIV and AIDS in challenging their stigmatisation in the church. *HTS Theologiese Studies/ Theological Studies* 75 (4), 1-11. <https://doi.org/10.4102/hts.v75i4.5468>.
- Beadle-Holder, M. (2011). Black Churches Creating Safe Spaces to Combat Silence and Stigma Related to AIDS. *Journal of African American Studies* 15(2), 248-267. <https://doi.org/10.1007/s12111-011-9159-0>.

- Bjurenstedt, J. (2021). Vad gör vi nu?. I S. Fahlgren, E. Lockneus & D. Strömner (Red.), *Corona och kyrkorna: Lärdomar, digitala möten och beredskap för nästa kris*, (227–231). Libris förlag.
- Brodd, S. (2010). Elementos eclesiológicos para entender 'igreja' na pandemia de HIV/AIDS. *Estudos teológicos* 50 (1), 82–101.
- Chow, A. & Kurlberg, J. (2020). Two or Three Gathered Online: Asian and European Responses to covid-19 and the Digital Church. *Studies in World Christianity* 26 (3), 298–318. <https://doi.org/10.3366/swc.2020.0311>.
- Dahl, A. (2022). Glöm inte fridshälsningen!. *Kyrkans tidning*, 19 oktober 2022.
- Donnelly, N. & McManus J. (2006). Pandemic Flu: The Role of the Church. *The Furrow* 57 (12), 657–663.
- Drury J. & Stokoe E. (2020). The interactional production and breach of new social norms in the time of Covid-19: Achieving physical distancing in public spaces. *British Journal of Social Psychology* 61 (3), 971–999. <https://doi.org/10.1111/bjso.12513>.
- Eckerdal, J. (2012). *Folkkyrkans kropp: Einar Billings ecklesiologi i postsekulär belysning*. Artos & Norma.
- Edgardh, N. (2010). *Gudstjänstliv i tiden: Gudstjänstliv i Svenska kyrkan 1968–2008*. Artos & Norma.
- Edgardh, N. (2021). Nattvard ad hoc – Svenska kyrkans nattvardsfirande under pandemin. *St. Sunniva* Nr. 1 (2021), 26–32.
- Ekberg, K., Ekberg, S. & Danby, S. (2021). Pandemic morality-in-action: Accounting for social action during the COVID-19 pandemic. *Discourse & Society* 32(6), 666–688. <https://doi.org/10.1177/09579265211023232>.
- Ellverson, K. (2003). *Handbok i Liturgik*. Verbum.
- Ericsson, J. (2021). Med corona gick kramen från hälsning till hälsohot. *Göteborgs Posten Plus*, 23 Januari 2021
- Fadji, W., de la Rosa, P.A, Counted, V., et al., De Kock, J.H., Bronkhorst, W.L.R., Joynt, S., Tesfai, A., Nyamaruze, P., Govender, K. & COWden, R. G. (2023). Flourishing During the COVID-19 Pandemic: A Longitudinal Study in South Africa. *Psychological Reports* (2023), 1–24. <https://doi.org/10.1177/00332941231161753>.
- Fira nattvard: Brev från biskopsmötet till Svenska kyrkans präster och församlingar* (2020). Uppsala: Svenska kyrkan.
- Folkhälsomyndigheten, <https://www.folkhalsomyndigheten.se/smittskydd-beredskap/vardehygien-och-vardrelaterade-infektioner/handhygien/>, [Besökt 28 december 2023].
- Fransson, S. (2022). Församlinglivet under coronapandemin. I U. Josefsson & M. Wahlström (Red.). *Svensk frikyrklighet i pandemin – en studie av församlingen i corona och corona i församlingen* (s. 196–215). Institutet för pentekostala studier.
- Fransson, S. (2024). Konfirmationens betydelse för formandet av attityder till Svenska kyrkan och kristen tro. I Sandberg, A. (Red.). *Nyckeln till Svenska kyrkan – en skrift om organisation, verksamhet och ekonomi 2024*. Uppsala: Svenska kyrkan.
- Fransson, S, Gelfgren, S. & Jonsson, P. (2020). *Svenska kyrkan online: Att ställa om, ställa in eller fortsätta som vanligt under coronapandemin*. Svenska kyrkans enhet för forskning och analys.

- Fransson S., Gelfgren, S. & Jonsson P. (2023). Sweden. I T. Schlag, I. Nord, W. Beck, A. Bünker, G. Lämmlin, S. Müller, J. Pock & M. Rothgangel (Red.). *Churches online in times of corona - Die Situation der Kirche in Zeiten von Corona Umfassende Studie zur Situation der Kirche mit Covid-19 Digitalisierung und Kirche in einer großen empirischen Analyse*. Springer VS.
- Furusand, Maria. (2022). Kan det kristna livet levas utan den större gemenskapen?. I U. Josefsson & M. Wahlström (Red.). *Svensk frikyrklighet i pandemin - en studie av församlingen i corona och corona i församlingen*, (162-178). Institutet för pentekostala studier.
- Hagman, P. (2013). *Efter folkkyrkan. En teologi om kyrkan i det efterkristna samhället*. Artos.
- Halldorf, J. (2021). Kyrkorna efter pandemin: Historiska mönster, samtida utmaningar och möjliga framtidsscenarier. I S. Fahlgren, E. Lockneus & D. Strömner (Red.). *Corona och kyrkorna: Lärdomar, digitala möten och beredskap för nästa kris*, (35-56). Libris förlag.
- Haquin, A. (2006). The Liturgical Movement and Catholic Ritual Revision. I G. Wainwright & K. B. Westerfield Tucker (Red.). *The Oxford History of Christian Worship*, (696-720). Oxford University Press.
- Hearn, J. (2013). *Towards A Theology of HIV/AIDS*. University of South Africa. <https://doi-org.ludwig.lub.lu.se/10.25159/874-0>.
- Hilgartner, R. B. (2011). The Sign of Peace. *Liturgical Ministry* 20, s. 136-142.
- Hielscher, F. (2020). Vi firar inte nattvard på distans. *Kyrkans tidning* Nr 17, 2020.
- Holmberg, A. (2019). *Kyrka i nytt landskap: En studie av levd ecklesiologi i Svenska kyrkan*. Artos.
- Katila, J., Gan, Y. & Goodwin, M. H. (2020). Interaction rituals and 'social distancing': New haptic trajectories and touching from a distance in the time of COVID-19. *Discourse Studies* 22 (4), 418-440. <https://doi.org/10.1177/1461445620928213>.
- Kelly, A. (2009) The Body of Christ has AIDS: The Catholic Church Responding Faithfully to HIV and AIDS in Papua New Guinea. *Journal of Religion & Health* 48 (1), 16-28.
- Kessareas, E. (2023). Holy Communion in Greek Orthodoxy in the Time of Coronavirus: Ideological Perspectives in Conflict. *Religions* 14, 647-664. <https://doi.org/10.3390/rel14050647>.
- Krall, Christopher. (2022). The Healing Power of the Body of Christ: An Ecclesial and Neurological Argument for Social Connection Despite Social Distancing. *Journal of Moral Theology* 11(S12), 180-202. <https://doi.org/10.55476/001c.39714>.
- Lundgren, L. & Fransson, S. (2023). The Differences Between Actions and Desires: The Role of Religious Congregations in Crises. *Journal of Contingencies and Crises Management* 31 (3), 1-10. <https://doi.org/10.1111/1468-5973.12450>.
- Mackay, D.J.G. (2023). And the Words Become Flesh: Exploring a Biological Metaphor for the Body of Christ. *Zygon* 58 (4), s. 886-904. <https://doi.org/10.1111/zygo.12917>.
- Mannerfelt, F. (2021). Från flugan på väggen till elefanten i rummet: om Digitalt förmedlat nattvardsfirande i svenska protestantiska kyrkor under 2020. I S. Fahlgren, E. Lockneus & D. Strömner (Red.). *Corona och kyrkorna: Lärdomar, digitala möten och beredskap för nästa kris*, (s. 05-225). Libris förlag.

- Mannerfelt, F. (2023). *Co-Preaching: The Practice of Preaching in Digital Culture and Spaces*. Bromma: Enskilda Högskolan Stockholm.
- Mannerfelt, F. (2024). Nattvard 3.0: Digitalt förmedlad nattvard i ett lutherskt perspektiv. I T. Derlén & F. Mannerfelt (Red.). *Som spridda sädeskornen: Perspektiv på nattvardens levda teologi*, (225–258). Verbum.
- Modéus, F. (2015). *Gudstjänstgemenskap i folkkyrkan: Ett studium av gudstjänstgemenskapens identitet och ställning i Svenska kyrkan*. Verbum.
- Mondada, L. et al. (2020). Human sociality in the times of the Covid-19 pandemic: A systematic examination of change in greetings. *Sociolinguistics* 24 (4), 441–468. <https://doi.org/10.1111/josl.12433>.
- Mujinga, M. (2023). Musha mukadzi: An African women's religio-cultural resilience toolkit to endure pandemic. *HTS Theologese Studies/Theological Studies* 79 (3), 1–7. <https://doi.org/10.4102/hts.v79i3.8977>.
- Norberg, S. (2021). *Den föränderliga nattvarden: En studie om anpassat nattvardbruk i Svenska kyrkan och dess teologiska och ecklesiologiska konsekvenser*. Magisteruppsats Umeå universitet.
- Parkman, L. (2021). En församling utan kropp?. I S. Fahlgren, E. Lockneus & D. Strömner (Red.). *Corona och kyrkorna: Lärdomar, digitala möten och beredskap för nästa kris*, (153–156). Libris förlag.
- Persson, B. (2022). Gärna fridshälsning som under pandemin. *Kyrkans tidning* 4 november 2022.
- Pierce, B. (2003). Ministry Behind a Mask – A Chaplain Reflects upon SARS. *Scottish Journal of Healthcare Chaplaincy* 6 (2), 32–34.
- Rappman, S. (2005). *Kristi kropp som kritisk metafor: Teologisk reflektion kring funktionshinder*. Avhandling Karlstad universitet.
- Roewe, B. (2022). As pandemic eases, will Communion wine make a comeback?. *National Catholic Reporter*, 58, 1, 8.
- Romero, H. C. (2017). When the body has HIV-AIDS: A Theology of the Body. *SPU Research Journal on Global Education*, 2(1).
- Schlag, T., Nord, I., Beck, W., Bünker, A., Lämmlin, G., Müller S., Pock, J. & Rothgangel, M. (Red.). (2023). *Churches online in times of corona – Die Situation der Kirche in Zeiten von Corona Umfassende Studie zur Situation der Kirche mit Covid-19 Digitalisierung und Kirche in einer großen empirischen Analyse*. Springer.
- Schmidt, K. G. (2020). *Virtual Communion: Theology of the Internet and the Catholic Sacramental Imagination*. London : Lexington Books/Fortress Academic.
- Senn, F. C. (1997). *Christian Liturgy: Catholic and Evangelical*. Fortress. Minneapolis 1997, s. 609–632
- SKR, Sveriges Kommuner och Regioner (2023). Kommungruppsindelning 2023. <https://skr.se/skr/tjanster/rapporterochskrifter/publikationer/kommungruppsindelning2023.67834.html> (Besökt 21 januari 2025).
- Sofia församling, Facebookinlägg den 19 mars 2020. https://www.facebook.com/sofiaforsamling/photos/a.314751769150/10157356453679151/?paipv=o&eav=AfZIL_-2dPbaYyZjRgcpUrygDgt7xZz26QcgpUsUzjz6sivL3WCzbVJRfDE9bfczquc [Besökt 19 februari 2024].

- Svenska kyrkan [dokumentet *När vi inte kan fira nattvard under coronakrisen*], <https://www.svenskakyrkan.se/biskopsmotet> [Besökt 8 september 2023].
- Svenska kyrkans verksamhetsstatistik, 2023. *Visaplattformen 20241202 - Power BI* (Besökt 2025-01-04).
- Tallmyren, A. (2020). Andra rutiner i kyrkan i skuggan av Corona. *KT-Kuriren* den 12 mars 2020.
- Tan, M. (2020). Communion in the Digital Body of Christ. I H. Campbell (Red.), *The Distanced Church: Reflections on Doing Church Online*. Digital Religion Publications.
- Terstriep, D. (2021). Inkarnation i tider av Corona. I S. Fahlgren, E. Lockneus & D. Strömner (Red.), *Corona och kyrkorna: Lärdomar, digitala möten och beredskap för nästa kris*, (100-103). Libris förlag.
- Thompson, D. A. (2016). *The Virtual Body of the Suffering Christ*. Nashville, TN : Abingdon Press.
- Thompson, D. A. (2023). The Virtual Body of Christ Post-Pandemic: Called to Continue Offering the Sacrament of Holy Communion in Online Worship. *Currents in Theology and Mission*, 50 (1), 19-23.
- Trentaz, C. (2012). *Theology in the age of global AIDS & HIV : complicity and possibility*. New York : Palgrave Macmillan.
- van Klinken, A. S. (2008). "The body of Christ has AIDS": A study on the notion of the body of Christ in African theologies responding to HIV and AIDS. *Missionalia* 36 (2-3), 319-336.
- van Klinken, A. S. (2010). When the Body of Christ has AIDS: A Theological Metaphor for Global Solidarity in Light of HIV and AIDS. *International Journal of Public Theology* 4 (2010), 446-465. Doi: [10.1163/156973210X526418](https://doi.org/10.1163/156973210X526418).
- van Klinken, A. (2020). Stories Telling Bodies: A Self-disclosing Queer Theology of Sexuality and Vulnerability. I Jione Havea (Red.), *Vulnerability and Resilience: Body and Liberating Theologies*, (15-29), Lanham: Lexington Books/Fortress Academic.
- Woolfenden, G. (1993). 'Let us offer each other the sign of peace' - An Enquiry. *Worship* 67, 239-252.